

Endülüs Toplumunda Hamamların Yeri

Lütfi ŞEYBAN^{1*}

¹Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, SAKARYA.

* seyban@sakarya.edu.tr

Öz- Roma döneminden bu yana yaşayan bir gelenek olarak bütün bir İslam dünyasında ve de Fas (Mağrib) ve Endülüs'teki önemine rağmen, Endülüs kaynaklarında hamamdan hemen yalnızca şiirlerde bahsedilir. Bu konu üzerinde yapılan yeni çalışmalar daha çok Ortaçağ kazı ve araştırmaları verilerine dayanmaktadır. Sahip oldukları coğrafyanın geneli itibarıyla sıcak iklimde ve bir tarım toplumunda yaşayan Endülüslüler, hem bedeni hem ruhi arınma aracı olarak hamamlar inşa etmişlerdi. Dahası hamamlarda yaşananlar ve bu mekânların toplumsal işlevleri Endülüs'ün gündelik hayatında mühim bir yer tutmaktaydı. Bu çalışma, Endülüs'te hamam kültürü ya da geleneği içinde maddi ve manevi anlamda temiz olmanın ne anlama geldiğini ele almaktadır. Hamam geleneğine katılımın dini, psikolojik, manevi ve sosyal etkileri, bir başka deyişle hamamın fert ve toplum üzerindeki etki ve işlevleri, tarihi kayıtlar yanında arkeolojik veya Ortaçağ kazıları vasıtasıyla elde edilmiş bulgulara müsteniden gösterilmektedir. Sonuç olarak, bu çalışmanın Endülüs'teki gündelik yaşamın bir parçası olan temizlik, rahatlama, eğlence ve şifa anlayışları alanındaki bilgi birikimine katkıda bulunacağı umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler- Endülüs, Hamam, Temizlik, Toplumsal Kaynaşma, Eğlence.

The Place of Baths/Hammam in the Society of Al-Andalus

Abstract- Despite its importance in the entire Islamic world, as well as in the Maghreb (North Africa) and Al-Andalus as a living tradition since Roman times, Andalusian sources mention the hamam almost only in poems. The new researches on this subject are mostly based on the data of medieval excavations and researches. The Andalusians, who lived in a warm climate and an agricultural society in general in their geography, built baths/hammams as a means of purification both physically and spiritually. Moreover, what happened in the baths and the social functions of these places had an important place in the social life of Al-Andalus. This study deals with what it means to be clean both materially and spiritually within the bath culture or tradition in Al-Andalus. The religious, psychological, spiritual and social effects of participation in the bath tradition, in other words, the effects and functions of the bath on the individual and society, are shown on the basis of historical records as well as the findings obtained through archaeological or medieval excavations. As a result, it is hoped that this study will contribute to the knowledge in the field of cleaning, relaxation, entertainment and healing concepts, which are a part of daily life in Al-Andalus.

Keywords – Al-Andalus, Hammam, Cleanliness, Social Cohesion, Entertainment.

Bugünkü Ortadoğu ve ardından Kuzey Afrika bölgesinin fethinin ardından Müslümanlar, İspanya'da mevcut rejimden mağdur olan bazı toplulukların çağrısı üzerine İspanya'ya yöneldiler. Gerçekleşen askeri hareketin neticesinde İber Yarımadası, 711-713 tarihleri arasında Emevîler (661-750) tarafından fethedildi.

781 yıllık ömrünün ilk dört yüzyılında Endülüs, Maşrik merkez İslam ülkesinin tabii bir parçası olmuştur. Mağrib (Fas) ya da Kuzey Afrika İslam ülkesiyle ise fethinden düşüşüne değin toplumsal bir bütün teşkil eder durumdaydı. I. Abdurrahman'ın (756-788) hakimiyet tesis etmesiyle birlikte Endülüs farklı bir devlet olsa da aslında her yönüyle İslam yurdunun tabii bir parçası durumunda olmayı sürdürmüştür. Özellikle Emevî hakimiyeti (756-1031) süresince Endülüslüler, bir yandan kendi içerisinde diğer yandan da komşu topluluklarla kurdukları temaslar sonucunda, o çağların yüksek kültürel, dini, iktisadi ve askeri gücü konumundaki Maşrik İslam yurdunda gelişmiş olan teknik ve kültürel birikimi hemen tüm unsurlarıyla birlikte Endülüs'e taşımışlardır. Bu nakil sürecinde benimsedikleri teknik ve kültürel unsurları kendilerine özgü hale gelecek şekilde geliştirip dönüştürmüşlerdir. Sonuçta Endülüs toplumunun ortaya koyduğu toplumsal tecrübe, İslam medeniyetinin doğal bir uzantısı ya da parçası olarak tarihe geçmiştir.

Bu çalışmanın temel dayanağı, tarihi toplumlar içerisinde Endülüs'ün mühim medeniyet örnekleri arasında yer alıyor oluşudur. Amacı ise, Endülüs'te hamamların toplumsal yerini veya işlevlerini tespit etmektir. Bunu yaparken çarşı ve pazar gibi hamamların varlık sebebini oluşturan ticari ortam hakkında da bilgiler vermek gerekmektedir. Tüm İslam devletlerinde olduğu gibi Endülüs'te de iç ticaretle birlikte dış ticaret de zamanla gelişmiş ve devlet hazinesine büyük gelir sağlayan beynelmil bir faaliyet alanına dönüşmüştü. Dolayısıyla Endülüslüler iktidarı ayakta tutan, askerin ve halkın beslenmesinde tarımla birlikte temel teşkil eden ticaret faaliyetlerini, çağdaşlarına oranla daha dinamik şekilde deruhte etmeyi başarmışlardı. Bu nedenle Endülüslüler bir yandan zanaat ve ticaret erbabının güvenlik ve yeterlilik şartları içerisinde çalışabilmeleri için gereken her türlü tedbiri alırken, diğer yandan bu amacı gerçekleştirme yolunda gerekli olan hamam gibi yapı ve alanları da titizlikle imar ve inşa etmişlerdi. Bu meyanda hem temizlik hem de salgın hastalıklara karşı önlem oluşturması amacıyla hamamlar inşa etmek önem arz etmekteydi. Çünkü diğer İslam toplumlarında olduğu gibi Endülüs'te de hem İslami temizlik kuralları hem de kadim medeniyetlerden devralınan sağlık ve hijyen anlayışı benimsenmişti. Bu anlayışın bir yansıması olarak hem ticaret erbabının rahatlığı hem de halkın beden ve ruh sağlığı dikkate alınarak inşa edilmiş olan hamamlar, Endülüs-İslam toplumlarını çağdaşı ya da halefi gayrimüslim toplumlardan ayırt eden kültür varlıklarının başında gelmektedir. Ayrıca hamam, Endülüs'ü de ihtiva eden Akdeniz dünyasında önde gelen temizlik, hijyen ve toplumsal kaynaşma mekânlarından birisi olmuştur. Dolayısıyla toplumsal işlevleri

bağlamında hamamın, Endülüs toplumunun insan, varlık ve Allah ile kurduğu bağların daha sağlıklı olmasına yaptığı güçlü katkı dikkate değerdir.¹

Bu alanda yapılan bilimsel çalışmalar göstermektedir ki, topluluk halinde yaşayan insanın yıkanma veya temizlenme ihtiyacı, tüm eski milletlerde hamam kültürünün ortaya çıkmasına ve zamanla gelişmesine zemin teşkil etmiştir. Yani antik dünya insanları için temizlenme, eğlenme ve buluşup muhabbet etme yeri olarak kullanılan hamam, medeniyetin sürekliliği prensibi gereğince Müslümanlar tarafından da benimsenmiş, hatta İslam dininin temizlik emri uyarınca daha da işlevsel hale dönüştürülmüştür. Bu meyanda zikretmekte yarar var ki, mesela Çin'den Mezopotamya ve Akdeniz dünyasına uzanan kadim Orta Dünya medeniyetlerinden birisi olarak Türkistan ve Horasan havzası, Orta Asya bölgesinin tarım ve ticarete öncü şehirlerine sahipti. Dolayısıyla bu şehirlerde mimari dokunun işlevsel gelişimine paralel olarak hamam kültürü ve yapıları da gelişmiş ve hayatı kolaylaştıran etkili unsurlar arasında yerini almıştı. Bundan başka, yapılan arkeolojik kazılarda İndus medeniyeti (MÖ. 2500-1500), Asurlular (MÖ. III. yüzyıl), Hititler, Eski Yunan uygarlığı, İyon kolonileri, Helenistik kültür ve diğer Anadolu uygarlıklarında da hamamlar ortaya çıkarılmıştır.

Sonuçta Medine İslam toplumunun öncülüğünde oluşan İslam medeniyeti, hâkim olduğu yeni coğrafyalarda kendinden evvelki medeniyetlerin gündelik hayatı şekillendiren bilgi, teknik ve kültürlerini tevarüt etmiş ve bunları kendi bünyesine adapte etmişti. Böylelikle hamam kültürü de bunlar arasında olup, hemen her yönüyle geliştirilerek sürdürülmüştür. Ancak bir farkla ki, hamam kültürleri İslamiyet'in getirdiği temizlik ve edep kuralları çerçevesinde gözden geçirilmiş ve bu işletmeler yeni kurallara göre düzenlenmiştir.²

Çalışmada yararlanılan Endülüs ve İslam kaynakları, kaynak kritiği tekniklerine uygun şekilde; tetkik eserler ise, kaynaklardan aldıkları bilgilere müsteniden geliştirdikleri fikirler esas alınarak kullanılmışlardır.

A. İslami Toplumlarda ve Endülüs'te Hamam Kültürü

Bir Müslüman için temizlik ve ünsiyet ihtiyacı, Allah'a kul olma şuurunun gereği olarak ortaya çıkan bir duygudur. Çünkü İslami öğretilerde ve onun gündelik hayatı düzenleyen fıkıh kurallarında, kişisel temizlik yanında aile ortamı ile çevrenin de temiz, hoş ve estetik bir görünüme kavuşturulması üzerinde önemle durulmuştur. Bunun yanı sıra iyi (sâlih) bir Müslüman olmanın nihai hedefi olarak da toplumsal yarar (hayr) ilkesi gösterilmektedir. Bu manada, insanlık tarihinde ve de İslami toplumlardaki gelişim seyrine bakıldığında görülecektir ki, hamam hem bir kirden arınma hem de komşularla muhabbet edip kaynaşma mekânı olarak işlev görmüştür. Ayrıca hem

¹ Daha fazla bilgi için bakınız: Lütfi Şeyban, *Endülüs*, Albaraka Yayınları, İstanbul 2014, 15 vd.; Pierre Guichard, *De la Expansion Arabe a la Reconquista: Esplendor y Fragilidad de al-Andalus*, Fundación El Legado Andalusi, 2000, 17 vd.

² Hz. Muhammed-öncesi medeniyetlerde hamamlar üzerine geniş bilgi için bkz. M. Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, 9 vd.; *Eski Hamam, Eski Tas*, ed. Mine Haydaroglu-Nihat Tekdemir, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 26 vd.; Zerrin Funda Üruk, "Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/28 (Temmuz 2016), 185-209; Ahmad Hasan Dani - V.M. Masson, *History of Civilizations of Central Asia*, UNESCO Publishing, Paris 1992-1994-1996-1998, <https://unesdoc.unesco.org> (08.05.2022), I, 278 vd., II, 108, 111, III, 249, 257, IV, 148, 332, 353, 359; Semavi Eyice vd., "Hamam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam#1> (22.04.2022); Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (08.05.2022); Britannica, "Central Asia", *Encyclopedia Britannica*, [britannica.com/place/Central-Asia](https://www.britannica.com/place/Central-Asia)

(08.05.2022); Şükran Sevimli, *Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana 2005, 78; Fikret K. Yegül, "Anadolu'da Hamam Kültürünün Evrimi", *Z Dergisi*, 2 (Güz 2017), 163-5 (162-169); Hilary J. Deighton, *Eski Roma Yaşantısında Bir Gün*, çev. Hande Kökten Ersoy, Homer Kitabevi, İstanbul 2016, 34-56; Horst Blanck, *Eski Yunan ve Roma'da Yaşam*, çev. İslam Tanrıktut, Arion Yayınevi, İstanbul 1999, 79; Ayşegül Melis Dilek, *Bizans İmparatorluğu'nda Yemek ve Mutfak Kültürü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2017, 28, 39, 71; Deniz Demirarslan, "Bizans Uygarlığı'nda Günlük Yaşam, Mekân ve Mobilya", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 6/32 (2019), 32-33 (22-41); Hatice P. Erdemir, "Hellen ve Roma Toplumlarında Tuvalet ve Temizlik", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Tariholoji Dergisi*, II/2, 103-122; Andrew Nikiforuk, *Maşer'in Dördüncü Atlısı/Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, 130; Özlem Genç, "Orta Çağ Avrupası'nda Banyo ve Temizlik Kültürü", *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/ortacagdatemizlik1/> (22 Nisan 2022).

zamana ve zemine hem de yoğunluk ve yaygınlık durumuna göre farklılık arz etmekle birlikte, bazı hamamların gayrimeşru amaçlarla kullanıldığı da bilinmektedir.³

Hamam, suyun ısıtılması suretiyle insanların yıkanması için inşa edilmiş bir tesistir. Arapçada ısıtmak ve sıcak olmak anlamındaki hamm kökünden türeyen hamam (hammâm) kelimesinin sözlük anlamı ısıtan yer demek olup, yıkanma yeri manasında kullanılmaktadır. Kaplıcaları hamamlardan ayıran en önemli özellik ise, büyük yıkanma mekânının ortasında bulunan geniş havuzdur.⁴

610 yılında nübüvvetin Mekke döneminde oluşmaya başlayan ve 622 yılından itibaren Medine’de kurumsal hale gelen İslam toplumu, zamanla diğer tüm kurumlarda olduğu gibi temizlik ve sağlık konularında da toplumsal ihtiyaçları karşılayacak şekilde yapısal bir gelişme sergilemiştir. Bu gelişme pek tabidir ki hamamın şehir, kasaba ve köy gibi hadariyet veya medeniyetin tahakkuk ettiği birimlerin mimari dokusunda müstesna bir yer işgal etmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim ulucami ve çarşıya bitişik şekilde inşa edilen hamamlar, insani ihtiyaçların karşılanması bakımından vazgeçilmez bir müesseseydi. Diğer yandan, hamamlar güçlü bir sosyal kimlik bileşenine sahip mekânlardı. Ayrıca hem kadınlar hem erkekler için hemcinsleri arasında ünsiyeti ya da toplumsal kaynaşmayı sağlayıcı ritüel, ibadet, dinlenme, boş zaman ve sosyal aktivitelerin bulunduğu bir mekândı.

Endülüs dâhil doğusuyla ve batısıyla tüm İslam şehirlerinde şehir dokusu, toplumsal ihtiyaçlara cevap üretebilecek bir plan dâhilinde düzenlenmişti. Buna göre ulucami genellikle şehrin merkezinde yer alır, çevresi ise han, hamam ve çarşı-pazar gibi insanların her türlü ihtiyacını karşılayacak sivil yapılarla donatılırdı. Bu merkezi kurumlardan sonra toplumsal merasimlerin yapılabileceği geniş bir meydan bırakılır, meydana sonra da aile meskenleri yer alırdı. İbadet, konaklama, dinlenme ve kişisel hizmetler gibi fonksiyonlara sahip yapıların yer aldığı şehir merkezinin çevresinde ise, çarşı-pazar alanları adeta kuşakvari bir doku teşkil etmekteydi. Ancak bu çarşı düzeni, ikamet olunan meskenlerin konumlandırıldığı sahalardan net şekilde ayrı tutulmuştu. Bu arada hem şehir merkezindeki kurumlar hem alışveriş yerleri hem de hamam işletmelerinin işletme kuralları, geleneksel İslam ahlâkının ilkeleri doğrultusunda düzenlenmişti. Kuralların uygulanması ise Sâhibü’s-sûk diye adlandırılan çarşı sorumlusu Muhtesib tarafından denetlenirdi. Bu hususta ifade edilmesi gereken bir diğer nokta da, Endülüs toplumsal yapısının Maşrik ya da Doğu İslam toplumlarından vergi ve ticaret alanlarında

daha gelişmiş ve buna bağlı olarak da şehir yapısının biraz farklı olduğu gerçeğidir.⁵

“Tarihte Müslümanların hamam mimarisi alanında ortaya koyduğu eserlerin başında genellikle Emevîler dönemine ait olan Kusayru Amra yer alır. Bugün İsrail sınırları içinde Ölüdeniz’in kuzeyindeki çöl bölgesinde bulunan bu av kasrı, tahminlere göre halife I. Velid’in (705-715) emriyle 711-715 yıllarında yaptırılmıştır. Şam’dan Tadmür’e (Palmyra) giden yol üzerindeki Kasrû’l-hayri’l-garbi de yine Emevî hâkimiyeti yıllarında yapılmış, tabandan ısıtılmalı eski Roma sistemini sürdüren hamam soğukluk, ılıklik ve sıcaklık bölümlerinden oluşmuştur. Arap kaynaklarının, bazı eski büyük İslam şehirlerindeki hamamların sayılarıyla ilgili olarak verdikleri rakamlar inanılmayacak derecede mübalâğalı olduğundan bunlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir.”⁶ Mesela İzzeddin İbn Şeddâd VII/XIII. asrın ortalarında Haleb’teki hamamların sayısını 118 olarak vermekte, Ebû Zeri’l-Halebî ise aynı şehirde bu kez IX/XV. asrın ortasında ondan daha fazla sayıda hamamın adını zikretmektedir.⁷

Sâsânî ve Roma devirlerindeki ümran düzeyinden çok şey kaybetmiş halde fethedilen yerleşim yerleri, yeni fatihlerin yapıcı (sâlih) bir iradeyi yansıtan tutum ve uygulamaları sayesinde mamur hale gelmiştir. Bu meyanda küçük yerleşim yerleri şehirlere dönüştürülmüş ve şehirler de tüm sağlıklı toplumlarda olması gereken sosyal müesseselerle donatılmıştır. Bu dönüşümü kavramak için Kurtuba’nın (Córdoba) tarihine bakmak kâfidir. Kurtuba, sahip olduğu medeni donanımıyla Babil (Bağdad), Horasan (Buhara ve Semerkand) ve Anadolu (Mezopotamya ve Konstantiniye) ile birlikte dünyanın dört yüksek medeniyet havzasından birisi olarak bütün dünyada meşhur olmuştur. Bu yüzden o, kaynaklarda dünyanın incisi olarak zikredilmektedir.

Gerçekte Kurtuba’nın oluşumundan daha eski tarihlerde, Medine İslam Devletini Roma benzeri bir imparatorluğa dönüştüren Emevîler ve de onların ardından İslam devletinin yönetimini ele geçiren Abbâsiler, inşa ettirdikleri saray ve köşklerinde Sâsânîler’den alıntılar yapmakla birlikte, daha ziyade Roma hamam kültürünü benimsemişlerdi. Çünkü İslamiyet öncesi İran’da, Horasan bölgesi haricinde İslami prensiplerle uyuşacak nitelikte hamam bulunmadığı tahmin edilmektedir.⁸

Bu hususta ilgi çekici bir bölge, şehir kurucu büyük güçlerin İspanya’ya karadan geçiş güzergâhını teşkil eden Kuzey Afrika’dır. Çünkü bu bölgedeki hamam kültürünün varlığı Endülüs’e tesirleri bakımından önem arz etmektedir. Kuzey Afrika’da Kal’atü Benî

³ Hacı Mehmet Günay vd., "Su", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/su#1> (23.04.2022); Salim Ögüt, "Tahâret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taharet> (23.04.2022); Mustafa Çağrı, "Temizlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/temizlik> (23.04.2022).

⁴ Joaquín Martínez Pino, "Los baños árabes de Murcia, un bien cultural bajo la piqueta del progreso", *Biblio 3W: Revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales*, Universidad de Barcelona, 19/1085 (2014), 742; Semavi Eyice vd., "Hamam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam#1> (22.04.2022).

⁵ Muhammed b. Abdullah eş-Şerîf el-İdrîsî el-Hammûdî (493/1100-548/1154), *Nüzhetü’l-müşâk fi İhtirâkı’l-âfâk*, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1989, 539 (Bu sayfadan itibaren her bir Endülüs şehrinin tanıtımında hamamların varlığını bildirmektedir.); Ahmed b. Muhammed İbn İzârî el-Merrâküşî (ö.695/1295), *el-Beyânü’l-muğrib fi ahbâri’l-Endelüs ve’l-Mağrib*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Tunus 2013, III, 457; Christine Mazzoli-Guintard, "La gestión de las ciudades en al-Andalus", *A 1300 años de la conquista de al-Andalus (711-2011): historia, cultura y legado del Islam en la Península Ibérica*, ed. Diego Melo Carrasco - Francisco Vidal Castro, Centro Mohammed VI para el Diálogo de Civilizaciones, Coquimbo 2012, 199 vd.; Antonio Malpica Cuello, "La vida urbana en al-Andalus y su papel en la estructura del poblamiento y en la organización social", *Imago Temporis. Medium Aevum*, 4 (2010), 417.

⁶ Semavi Eyice vd., "Hamam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam#1> (22.04.2022).

⁷ Ebû Abdillâh İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî (ö. 684/1285), *el-a'lâku'l-hatîre fi zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, 47, <https://shamela.ws/book/11786/921#p1>; Ebû Zer Muvaffakuddin Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî (ö. 884/1480), *Künûzü’z-zeheb fi târihi Haleb*, 315, <https://shamela.ws/book/11786/921#p1>.

⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Diana Darke, *Stealing from the Saracens: How Islamic Architecture Shaped Europe*, C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd., London 2020, 135, 147; Titus Burckhardt, *Art of Islam, Language and Meaning*, World Wisdom, Inc., Bloomington 2009, 208, 215; Titus Burckhardt, *La civilización Hispano-Árabe*, trns. Alisa Jaffa, Alianza Editorial, Madrid 2008, 61; Gülşah Sezen, "Batılı Seyyahların İzleniminden Hamamlar", *Türkiyat Mecmuası*, 31/1 (2021), 317 (301-322); Hanifi Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *bilig*, 73 (Bahar2015), 216 (207-230); Mehmet Şener, "Gusül", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gusul> (22.04.2022); Alidost Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/13 (2009), 241-266; J. Sarmiento - Z. Kazemi, "Hammams and the contemporary city: the case of Isfahan, Iran", *International Journal of Heritage Studies*, iFirst article, 2012, 1-19; María Jesús Viguera Molins, Orígenes del hammâm ('baño árabe') significado y funciones, *Al-Mulk: anuario de estudios arabistas*, 17 (2019), 17.

Hammâd'da, Dârülbahr adlı saray kalıntısında rastlanan bazı mekânların hamam oldukları kabul edilmektedir. Cezayir'in Tilimsân şehrinde Boyacılar (Tenturiers) Hamamı, benzer tesisler içinde en büyük ve en iyi örnektir. Tilimsân Hamamı'nın benzerlerini Meyürka (Mallorca), Bâlme (La Palma) ve Belensiye'de (Valencia) de görmek mümkündür. Son olarak Sebte'deki (Ceuta) Endülüs devirlerinden kalan bir hamamın kazı verileri, Kuzey Afrika ile Endülüs'ün tüm sosyokültürel alanlarda olduğu gibi hamam mimarisinde de hemen aynı geleneği paylaştığını gözler önüne sermektedir.⁹

B. Şehir Hayatının Oluşumunda Endülüs Hamamlarının İşlevi ve Önemi

Başta Endülüs'ün gözbebeği başşehir Kurtuba olmak üzere tüm Endülüs şehirleri, düzenli sokak, cadde, cami, mektep, mesken, saray gibi yapıları yanında, hamamları ve hidrolik sistemiyle genel olarak toplumsal ihtiyaçları optimum düzeyde karşılayabilecek bir yapıdaydı. Şehir merkezi ve mahallelerinde hamamlarla birlikte dükkânlar, evler ve kamu binalarıyla uyumlu bir şehir yapısı mevcuttu. Bu yapı içerisinde hamamlar, şehir dokusunun önemli bir bileşeniydi.

Diğer yandan, İslam medeniyetinin mirasçısı olduğu Roma imparatorluk düzeni, MS. IV. yüzyıldan itibaren ciddi bir krizin içine düşmüştü. Krizin etkileri Ortaçağ Avrupası'nda bir inkıraz sürecinin yaşanmasına neden olmuş ve bu da şehrin büyük ölçüde terk edilmesiyle neticelenmişti. İslam fethinin hemen akabinde İber Yarımadasının medeni görünümüne bakıldığında, Roma devirlerinde mevcut olan şehir dokusunun son iki asır içerisinde bakım ve yenileme yapılmadığından genel yapısı itibarıyla harap olduğu görülecektir. Bugün eski Endülüs coğrafyasını teşkil eden İspanya ve Portekiz'de yapılan Ortaçağ kazıları sayesinde bu tespitin doğrulanma imkânı ortaya çıkmıştır. Nitekim kazı verileri göstermektedir ki, kamu yapılarıyla birlikte şehir dokusu, temiz su kaynakları ve atık su tertibatı tahrip olduğu için halk temizlik hususunda büyük sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu açıdan bakıldığında, Avrupa coğrafyasının batı ucundaki İspanya'da Müslüman hâkimiyetinin tesisi, bir anlamda mevcut şehirlerde medeni hayatın yeniden düzenlenmesi ve artan nüfusa cevap verebilecek yeni şehirlerin inşa edilmesi anlamına geliyordu. Bu manada yeni fatihlerin acilen yapması gereken büyük işler arasında, su kaynakları temini ve hidrolik sistemle birlikte yeni hamamların inşa edilmesi vardı. Nitekim ilk yapılan işlerden birisi, su kaynakları ile umumi sarnıçlar ve atıksu düzeneklerinin elden geçirilmesi oldu. Ayrıca, içlerinde yürütülecek faaliyetler için bir hidrolik sisteme ihtiyaç duyan hamamlar, camiler, tabakhaneler ve çömlükçiler gibi tesisler için su sistemleri inşa edildi. Elbette sivil müesseseler yanında diğer işyerleri ve meskenler de bu hidrolik yapılanmadan nasibini aldı. Bu tesisler içinde özellikle nâûreler mühimdir. İspanyolca'da noria şeklinde telaffuz edilen nâûre, ırmak kıyısında kurulu Endülüs

şehirlerinde inşa edilmiş olan dev su çarklarıdır. Bunlardan bir tanesi Kurtuba Ulucamii'nin yakınında bulunmaktadır. Nehirden aldığı suyu kanallara aktaran çark; bu sayede temel ihtiyaç olan suyu cami, saray, ev, hamam ve çeşmelere aktarmaktaydı.¹⁰

Konunun bir yönü de hamam ve suyla ilgili hizmetlerin nasıl yerine getirildiği hususudur. Bilindiği gibi İslam şehirlerinde insani ihtiyaçlara cevap verecek hamam, cami, mektep, medrese, mezarlık ve su tesisleri gibi müesseseler dini ve iktisadi vakıflar aracılığıyla vücut buluyordu. Bunlar ulema aracılığıyla fikhî kurallara uygun şekilde tesis edilir ve idare edilmesi sağlanırdı. Hassaten III/IX. ve IV/X. yüzyıllarda meydana gelen sosyopolitik değişimler ile buna bağlı olarak ortaya çıkan nüfus artışı, bekleneneği gibi Endülüs şehirlerindeki hamam ve mescit benzeri toplumsal müesseselerin sayısında da artışa neden olmuştu. Bu ise şehir planı ve dokusunda dünyadaki emsallerine kıyasla daha işlevsel bir yapının oluşumuna zemin hazırlamıştı. Ayrıca bu sayede hem şehir hayatı daha canlı hale dönüşmüş hem de zanaat ve ticaret erbabının beynelmilel hareketliliğinin artmasıyla ülkenin zenginlik ve refah düzeyinde ciddi iyileşmeler meydana gelmişti.

Camilerin avlularında yer alan hamam, çeşme ve havuzlar genel olarak temizlik maksadıyla inşa edilmişti. Bunlar içerisinde dârü'l-vudû' ya da mîda'a (abdesthane, abdestlik) denilen kısım, tuvaletten sonra isteyen abdest alabildiği bir yerdi. Fikhî temizlik şartları gereği abdestlik, cami içinde değil ana yapının dışında konuşturulırdı. Abdestlik olarak merkezî bir çeşme ya da şadırvan veya bazı durumlarda içinde duvara bağlı bir leğen bulunan kabinler bulunurdu. Su merkezî çeşmeden her kabine seramik veya kerpiçten borularla ulaşır, bu da abdestin mahremiyet içinde alınmasını sağlardı. Kullanılan abdest suyu ise tuvalete dökülür, oradan da kabinlerin altından geçen bir yeraltı drenajı vasıtasıyla dışarıya akıtılırdı. Öte yandan, ister hususi olsun isterse umumi bol suya muhtaç olan hamamlar, klasik Roma örneklerinde olduğu gibi Endülüs'te de su kaynaklarına göre konumlandırılmıştı. Hamamlara tahsis olunan su, eğer hamamın bulunduğu yerde su tablası yüzeye yakınsa genellikle bir su çarkı vasıtasıyla yüzeye çıkarılarak hamamda kullanılırdı. Ancak yüzey eğiminin elverişli olduğu yerlerde ise, hamama sabit besleme sağlayıcı bir sarnıç veya depo yerleştirilirdi. Ayrıca hamam ve camilerin su ihtiyacını karşılayacak yeraltı ve yerüstü sabit su kaynakları olduğu gibi, seyyar su taşıyıcıları olan sâkiler de mevcuttu. Bu kaynaklar arasında hem toplumsal yapılarda hem de meskenlerde su tutma araçları olarak havuz, gölet ve su tanklarının tüm Endülüs şehir merkezleri ile bahçe ve bostanlarında kullanımı yaygındı. Bu su tutma araçları arasında özellikle temiz su depolama tankları mühim bir yer tutardı. Dikdörtgen bir havuza benzeyen bu yapılar, kesme taş ve kalkerit taş işçiliği ile uyumlu yapılmış iki duvardan ibaretti.¹¹

⁹ Francisco Núñez Muley, *Memorial en defensa de las costumbres moriscas*, Linkgua, Barcelona 2014, 7vd.; Semavi Eyice vd., "Hamam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam#1> (22.04.2022); José Manuel Hita Ruiz - Fernando Villada Paredes, "Apuntes sobre la Ceuta medieval: el baño de la plaza de la paz, su contexto histórico y la arqueología islámica de Ceuta", *Contenidos de nuestro patrimonio histórico*, Ceuta 2006, 47 vd.; Antonio Orihuela - José Manuel López-Osorio, "El baño andalusí del Nogal o Bañuelo (hammâm al-ÿawza) en Granada: análisis crítico de un siglo de restauraciones (1919-2018)", *Informes de la Construcción*, 73(562): e388. <https://doi.org/10.3989/ic.78545>; Liborio Ruiz Molina, "El hamman de Los Torrejones (Yecla). Trabajos arqueológicos en un complejo termal de época almohade (campañas de 2008-2011)", *VERDOLAY: Revista del Museo Arqueológico de Murcia*, 13 (2011), 157 vd.; Juan Parejo, "Unos baños árabes únicos a los pies de la Giralda", *Diario de Sevilla*, 21 Şubat 2021, www.diariodesevilla.es (07.05.2022); Juan A. López Padilla - José L. Menéndez Fueyo, "Ciudad y agua en el Elche medieval: el baño islámico del convento de Santa Lucía", *Agua y Territorio*, Villena 1997, 241 vd.; Nabila Cherif-Seffadj, "Medieval and Ottoman Hammams of Algeria: Elements for a

Historical Study of Baths Architecture in North Africa", *Archnet-IJAR*, 3/1 (Mart 2009), 157 vd.

¹⁰ Julio Navarro Palazón - Pedro Jiménez Castillo, "The Islamic Bath (hammam) in al-Andalus: A Survey of its Morphological and Urban Aspects", *De Al-Andalus a Tetuan: Actas del Homenaje al profesor Mhammad M. Benaboud*, ed. Mhammad M. Benaboud, Dâru'l-Halîci'l-Arabî, Tetuan 2013, 347.

¹¹ Ebu'l-Abbâs Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Makkârî et-Tilemsânî (ö. 1041/1631), *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelusi'r-ratib ve zikri vezîrihâ Lisânüddîn İbnü'l-Hatib*, thk. Yûsuf M. el-Bukâî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998, I, 266-270; Antonio Vallejo Triano, "Los usos del agua en el Alcázar de Madinat al-Zahra", *Patrimonio histórico hidráulico de la cuenca del Guadalquivir*, Madrid: Ministerio de Medio Ambiente, 2002, 278-305; Laura Aparicio Sánchez ve Rafael Clapés Salmoral ve Manuel Cobo Aguilera, "Los Baños En Los Arrabales Cordobeses", *Al-Mulk: anuario de estudios arabistas*, 17 (2019), 159 (157-198); Julio Navarro Palazón ve Pedro Jiménez Castillo, "El agua en la ciudad andalusí", *Actas del II Coloquio Internacional*

Hamamın etkin şekilde yer aldığı bir müessese de saraydır. Endülüs şehirlerinde idari teşkilatlanmanın bir gereği olarak inşa edilen el-Kasr (Alcazar), kale içinde yer alan hem hükümdar veya vali konağı hem de idari bir merkezdi. Bunların hemen her şehirdeki örnekleri birbirine benzer bir mimari plana sahiptir. Bu yapılardaki bölmeler ve hamam, birkaç kat sürun bulunduğu kalelerin ikinci sür kademesinden sonraki alanda konumlandırılırdı. Şehir yapılanmasına bakıldığında ise, hem merkezde hem de mahallelerde yer alan ulucamiler ve hanların çevresinde inşa edilen büyük hamamların yanında, sakinlerinin sayısının az ya da çok olmasına bakılmaksızın her sokak veya mahallede de bir adet, hatta bazı yerlerde birden fazla sayıda hamam yapıldı. Bunlar genellikle üç veya dört adet kubbeli yıkanma hücrelerinden müteşekkildi. Ayrıca şehrin ileri gelenleri ile zenginlerin köşk ya da evlerinde de özel hamamları mevcuttu. Bunlar umumi hamamlara nispetle daha küçük yapıda olsalar da, mimari tarz olarak onlarla benzerdi. Umumi hamamların çoğu zengin kişiler tarafından yaptırılarak işletilir ve her kesimden halka açık olurdu. Bazı hamamlar ücretli iken diğer bazıları ya bir vakıf eseri ya da vakıfla desteklenmiş olduğundan ücretsizdi.

Yukarıdan aşağıya diğer şehirlerle karşılaştırılabilecek şekilde zikretmek gerekirse, acaba başşehir Kurtuba'da kaç hamam mevcuttu? Bu soruya cevaben Müslüman tarihçiler, genel olarak ortalama 300, Hâcib Mansûr İbn Ebû Âmir devrinde (976-1002) ise 600 umumi hamamı mevcut olduğunu kaydederler. Bu sayıyı çok daha yukarılara çıkarırlar da vardır. Mesela İbn İzârî, Kurtuba şehrinde yalnızca kadınlara mahsus 300 umumi hamam; Kâsım es-Sebtî ise, IX/XV. yüzyılda Sebte adasında 22 umumi hamam bulunduğunu kaydeder. IX/XV. yüzyılda Himyerî ise, İşbiliye (Sevilla) bölgesinde her biri bir hamama sahip sekiz bin köy kaydetmiştir. Fakat genel olarak Ortaçağ tarihçilerinin tarih yazım tavırları dikkate alındığında, bu rakamların ziyadesiyle abartılı olma ihtimali yüksektir.¹² Bu hamamlardan bazılarının adları şöyledir: Ziyad b. Abdülaziz Hamamı, Tibn/Tebn Hamamı, Büsr Hamamı, Sehl Hamamı, es-Sûk (Çarşı) Hamamı ve Sûku Verdân (Vardan Çarşısı) Hamamı.¹³

Son zamanlarda yapılan sanat tarihi araştırmaları ve Ortaçağ kazılarında da anlaşıldığı üzere, Endülüs'ün şehirleri yanında, Müslümanlarla meskûn kırsal yerleşim yerlerinde de ihtiyacı karşılayacak miktarda hamam mevcuttu. Ancak konunun insani açıdan tüzücü yanı şu ki, Endülüs şehirlerinde bulunan hamamların ekserisi, bu şehirler İberya Hristiyan krallıklarının eline geçtikten sonra, İslami yaşam tarzının bariz birer simgeleri addedildiğinden dolayı yıkılmıştır. Ancak çok az sayıda hamamın eskiden olduğu gibi işlevini sürdürmesine izin verilmiştir. Mesela bugün bazı İspanyol araştırmacılar, Kurtuba'nın 7 Şubat 1236 tarihinde Kastilya-Léon Kralı III. Fernando'nun eline geçmesinden sonra mevcut hamamlardan bazılarının nasıl korunduğunu, hem İslami kaynaklara hem de Cordoba Katedrali Arşivi'ndeki belgelere dayanarak tespit etmişlerdir. Eklemede yarar var ki, Mağrib-Endülüs hamamları

olarak bilinen bu yapılar, Anadolu'da yaygın Selçuklu ve Osmanlı hamamlarından büyük ölçüde farklı bir mimariye sahiptir.¹⁴

C. İşlevleri Bağlamında Endülüs Hamamları ve Temizlik Anlayışı

İlginçtir ki, tarihte Müslümanların Hristiyanlara ve Hristiyanların da Müslümanlara bakışlarının merkezinde iman ve ibadetten sonra temizlik konusu yer almaktadır. Bu bakışı İspanyol tarihçi Rodrigo de Zayas'ın ifadeleriyle aktaralım:

“Müslümanların gözünde nedir bir Hristiyan? Her şeyden evvel yıkanmayan biri. İşkence âletinin sembolü olarak haçı kullanan ve kan dökmekten zevk alan vahşi bir savaşı. İbadet sırasında bile şarap içen ve bu şarabın bir peygamberin kanı olduğunu iddia eden bir zavallı. Murdar yiyeceklerle beslenen bir arsız. Nihayet, sevgi konusunda vaazlar veren fakat insanları hapseden, mallarına el koyan, işkence eden ve öldüren bir yüzüstü. Hristiyanlar açısından Müslüman ise, cahil ve hayvanî bir yaratıktır. Yerde yatan, kendini ten zevkine bırakmış hamamlarda yıkanan biri! Bol su içer, işkembesini sebze ve meyvelerle doldurur, domuz etini ise yemeyi reddeder.”¹⁵

Mermer sütunları, işlemeli kurnaları, sıcak şifalı suları, kubbelere yayılan ışık huzmeleriyle hamam, insanlara belli belirsiz büyümlü bir ortam sunmaktadır. Çünkü burası bir yandan insanlar arasında pozitif bir bağın kurulduğu diğer yandan da entrikaların gerçekleştiği, kısaca fertlerin sosyalleştiği bir mekândır. Diğer bir deyişle o, toplumsal karşılaşmalar ve hesaplaşmalar yoluyla bir nevi beden ve ruhlardaki tabii dengeyi sağlanmasına ve bu sayede insanların hem bedeni hem ruhi kanallarının arındırılmasına ciddi katkılar yapan kurumlardan birisi olarak düşünülebilir. İlave etmekte yarar var ki, hamam aynı zamanda halk hekimliğinin de işlevsel mekânlarından birisidir. Hacamat ve benzeri geleneksel tıp uygulamaları burada yapılabilmekteydi.

Konunun Müslümanlar açısından “öteki” ile karşılaştırılması da önemlidir. Bu hususta bilinen bir gerçektir ki, Ortaçağ Avrupa coğrafyasında yaşayan Hristiyanlar düzenli olarak yıkanmaz, hatta çok seyrek banyo yaparlardı. Ancak bu bilgi, Avrupa'nın batı ucunu teşkil eden Endülüs halkı için geçerli değildir. Çünkü burada halka açık hamamlar şehir hayatının sıradan unsurlarından birisi olup Müslümanı, Hristiyanı ve Yahudisiyle Endülüs halkı temizlik, hamam ve hamamlarda dinlenme ve eğlenme alışkanlıkları hususunda Doğu İslam toplumuyla hemen aynı yaşam tarzını benimsemiş durumdaydı. Dolayısıyla Endülüs'te Müslümanların hâkimiyetinde veya onlar tarafından kurulan toplumsal düzen içerisinde, Müslüman halk ile birlikte gayrimüslim halkın da muhtemelen haftada en az bir kez hamamlarda düzenli olarak yıkandıkları bilinmektedir.

Irrigación, Energía y Abastecimiento de Agua: La cultura del agua en el arco mediterráneo, Alcalá de Guadaíra: Ayuntamiento de Alcalá de Guadaíra (2010), 160; Viguera Molins, 18, 24.

¹² Julio Navarro Palazón - Pedro Jiménez Castillo, “The Islamic Bath (hammam) in al-Andalus”, 340.

¹³ Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân İbn Abdülhakem (ö. 257/870), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, nşr. Muhammed el-Huceyri, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Beyrut 1415/1994, 138, 139, 140, 148, 160, 163, 165; Constable, 72; Receb M. Abdülhalim, *el-'Alâkât beyne'l-Endelüsi'l-İslamiyye ve İsbânyâ Nasrâniyye fî asri Benî Ümeyye ve Mülûki't-tavâif*, Dârü'l-Kütübi'l-İslamiyye, Kâhire (ty), 407-408.

¹⁴ Rafael Frochoso Sánchez, “Los baños árabes en la Córdoba islámica”, *Al-Mulk: anuario de estudios arabistas*, 17 (2019), 55 vd.; J. A. Crow, *Spain: The Root and the Flower: An Interpretation of Spain and the Spanish People*, California 1985, 56; Gustav Le Bon, *Hadârati'l-Arab*, çev. M. Âdil Züaytir, Dârü İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kâhire 1948, 292-293; Stanley Lane-Pool,

Kıssatü'l-Arab fî İsbânyâ, çev. Ali el-Cârim, Kâhire 1957, 116; E.G. Gomez, *eş-Şi'ru'l-Endelüsî*, çev. Hüseyin Münis, Kâhire 1956, 36; Hasan Ali Hallâk, *el-Alâkâtü'l-hadâriyye beyne's-şark ve'l-garb fî'l-usûri'l-vüstâ: el-Endelüs-Sikilliye-eş-Şâm*, Daru'l-Câmiyye, Beyrut 1986, 20; Semavi Eyice vd., “Hamam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam#1> (22.04.2022); Christine Mazzoli-Guintard, “De Muhammad I a Alfonso I, las transformaciones urbanísticas de Calatayud: dinámicasurbanasentre evidencias e incógnitas”, *Anales, Anuario del Centro de la UNED de Calatayud*, XXVI (2020), 22; José Manuel López Osorio, “El análisis estratigráfico del baño árabe de Churriana de la Vega (Granada): síntesis del conocimiento como base del proyecto de restauración”, *Arqueología de la Arquitectura*, 5 (enero-diciembre 2008), 187 vd.

¹⁵ Rodrigo de Zayas, “Endülüs'te Yüzbinlerce Müslüman Katledildi”, *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara 1996, 109-114.

Aslında Roma döneminde var olan ve Müslümanlar tarafından ihya edilerek geliştirilen hamam kültürü, reconquista sonucu Hristiyanların eline geçen Müslüman şehirlerinde evvelden olduğu gibi sürdürülmüştür. Mesela Tuleytula (Toledo) şehrinin Kastilya-Leon kralı VI. Alfonso (1065-1109) tarafından ele geçirilmesinden (1085) sonra hamamlara dokunulmamıştır. Aynı şekilde pazarlar, evler, değirmenler, fırınlar, hanlar (fenâdik), zeytin değirmenleri gibi gelir getiren diğer tesisler de eskiden olduğu gibi hizmet vermeye devam etmiştir. Gerçekte Hristiyan krallar, Endülüs'te yaygın olan bir geleneği sürdürdüklerinin tamamen farkındaydılar, ancak bu gerçek, hamamın benimsenmesini engellememiştir. Hatta Endülüs hâkimi Muvahhidler'i yenerek (1179) İber Yarımadasında Hristiyan üstünlüğünü kesin olarak ilan eden Kastilya kralı VIII. Alfonso (1155-1214), Toledo'da yeni bir hamamın inşa edilmesine izin vermiştir. İlginç olan o ki, izin belgesinde bu hamamın "tıpkı Mağribîler zamanında yapıldığı gibi" inşa edilmesi gerektiği açıkça belirtilmişti. Neticede hamam alışkanlığı, Endülüs yurdunun komşusu Hristiyan İspanya toplumunda da, Müslümanlardaki kadar sık olmasa da, benimsenmiş durumdaydı. Ancak 1492'de Endülüs'ün elde kalan son şehrinin de düşmesinden sonra asırlardır burada yaşamakta olan Müslümanlara ve Yahudilere karşı başlatılan sürgün, zorla din değiştirtme ve engizisyon uygulamaları, diğer etkileri yanında İberya toplumlarının temizlik, hamam, dinlenme ve eğlenme alışkanlıklarının değişmesine de neden oldu. Çünkü ülkede egemen konuma yükselmiş olan Katolik yönetimi, kendi inançları doğrultusunda hamamları hem cinsel ahlaksızlıkla ilişkilendirerek hem de İslami ibadet mekânlarından birisi şeklinde tanımlayarak, ortadan kaldırılması gerekli toplumsal unsurlardan birisi haline dönüştürdü. Bu nedenle, önceki İberya toplumunun aksine, erken modern İspanya'da yaşayan insanlar, artık ahlaksızlık ve sapkınlıkla ilişkilendirildiği için hamamlardan uzak durur hale geldiler ve artık düzenli olarak yıkanmaz oldular. 1567 yılına gelindiğinde, İspanya'da yaşayan gizli Müslümanların (yeni Hristiyanlar, moriskolar) hayatıyla ilgili yasaklar arasına bir yenisinin eklendiği görülür. Gırnâta (Granada) hamamlarının derhal kapatılması emri gereğince artık hamamlara gidilemeyecektir. Bu tarihten itibaren toplumun hangi kesiminden olursa olsun hiç kimsenin hamamları kullanmasına ve yıkanmasına izin verilmedi. Sıkı uygulanan bu yasağa karşı çıkanları para, hapis, kadırga mahkûmiyeti ve bütün mallarının kaybı gibi sıralı bir ağır ceza sistemi bekliyordu.¹⁶

Böylelikle bu yeni sürecin başlamasından asırlar sonrasına bakıldığında, bugünkü İspanya'da yalnızca birkaç Müslüman hamamın kaldığı görülecektir. Olayın sevindirici olan yanı, bunlar restore edilerek tarihi işlevine uygun şekilde kullanılmakta ve bu sayede tarihi hamam müessesesi ülkenin kentsel ve sosyal dokusu içerisinde tarihi rolünü kısmen de olsa sürdürmektedir. Diğer yandan, Endülüs toplumunun doğal bir yarısı hükmündeki Fas'ta (Mağrib Devleti) tarihi hamam müessesesi hemen hiç değişime uğramadan toplumsal işlevini sürdürmektedir. Günümüzde ülkede mevcut 5.000 civarında geleneksel hamam, geleneksel usullere uygun şekilde faaliyet göstermektedir. Bunlardan 150 kadarı Fâs (Fez) şehrinde, çünkü Fâs Medina'sı en ünlü kaplıcaların merkezi olarak tarihi hamam kültürünün oluşmasında adeta bir dinamoyu göstermiştir.¹⁷ Peki, Mağrib ve Endülüs hamamlarının mimari ve işlevsel kimliklerini belirleyen etkenler nelerdi?

Anlamı, kullanımı ve işlevleri itibarıyla hamam birçok toplumsal ihtiyaca veya eyleme karşılık gelmektedir. Bunlar arasında düzenli temizlik, dinlenme, boş zamanı değerlendirme ve her tabakadan insanla birarada vakit geçirmek gibi faaliyetler sayılabilir. Bunlar sayesinde gerçekleşen sosyalleşme hamamın kişiye kattığı yaygın olumlu katkılar arasında değerlendirilebilir. Buna karşın, gayrimeşru buluşmalar sonucu cinsel ilişki ve baştan çıkarma gibi seyrek görülen unsurlar ise hamamın farklı etkileri arasında gösterilebilir. Daha genel manada hamam, İslam hukukunun bir emri olan bedeni temizliğin vazgeçilmez mekânı olarak ünlenmiştir. Bunun yanında tabii olarak arkadaşlarla muhabbet ederek dinlenme, arınarak zinde olma, kişisel bakım yaparak güzelleşme ve özellikle düğün gibi özel günlere hazırlık yapma olanakları da sağlardı. Hamamların, Mağrib ve Maşrik İslam şehirlerine nispetle Endülüs İslam şehirlerinde sayıca daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Çünkü İslami kaynaklar Endülüs'teki hamam ya da temizlik kültürünün diğer bölgelere nispetle daha güçlü yaşandığını vurgulamaktadırlar. Bu tesislerin Roma'daki emsallerine kıyasla daha basit bir yapıda olması ise, Endülüs'te hamamların eğlenceden ziyade temizlik maksadıyla kullanıldığına delil sayılabilir. Çünkü havas tabakasına mensup kimselerin saray ve konaklarında bulunan hamamın benzeri bir yapı bölümü, genellikle avam tabakasına mensup çoğunluğun evlerinde bulunmuyordu. Dolayısıyla en azından haftalık kirden arınma anlamında bir temizlenme maksadıyla gidilebilecek yegâne mekân olarak geriye yalnızca hamam kalıyordu. Dolayısıyla hamam bu sayılan konularda Endülüs'ün sosyokültürel hayatında hayati işlevlere sahipti denilebilir.

Burada Endülüs hamamının kaynağını teşkil eden Roma hamamıyla aralarındaki farka değinmekte yarar olabilir. İlk dönem İslam fetihlerinin ardından geçen kabaca üç asır içerisinde kadim yerel kültürlerin tesiriyle şekillenen İslam medeniyeti, hamam kültürünü oluşturmada büyük Roma hamamlarından esinlenmiştir. Zamanla merkez İslam coğrafyası Maşrik'te oluşan yeni İslami hamam kültürü daha sonra Endülüs'e de taşınmıştır. Bununla birlikte, Roma hamam kültürünün Endülüs'ten evvel Roma İspanya'sında da mevcut olduğu, ancak son birkaç asır içerisinde Katolik Hristiyan yönetiminin temizlik anlayışı nedeniyle neredeyse yok olmaya yüz tuttuğu da bilinmektedir. Müslüman hamamının varlığını Roma hamam geleneklerinden aldığı varsayılsa da, aralarında bir takım önemli farklılıklar da vardı. Müslüman hamamları, Roma hamamlarında mevcut olan muhtelif eğlence ve spor işlevlerine hizmet etmiyordu. Ayrıca daha küçüktü, yüzmek için derin havuzları veya Roma tesislerindeki benzer birçok farklı oda ve alanı da yoktu. Bunun yerine, Endülüs'teki hamamların çoğu Roma soğuk odası (frigidarium, beytü'l-bârid), ılık oda (tepidarium, beytü'l-vasatâni) ve sıcak odaya (caldarium, beytü's-sahûn) eşdeğer olan bir değişim düzeneği ve üç temel banyo alanı ile nispeten daha basitti. Bu hamamların aynı zamanda suyu ısıtmak ve buhar oluşturmak için kullanılan fırının yanındaki sıcak odaya bitişik bir alanı daha vardı ki, nadir görülmesine ve cezasının ağır olmasına rağmen, bu odanın gayrimeşru cinsel hazlar peşinde koşan kişiler tarafından kullanıldığı da bilinmektedir. Benzer gayrimeşru eylemler arasında karanlıkta ve banyonun izolasyonu altında işlenen şiddet, entrika ve cinayetler de zikredilmektedir. Bu bilgiler, hem kaynaklar hem mevcut hamam yapıları ile arkeolojik kazılar hem de her türlü şehvi ve aykırı duyguların paylaşıldığı Endülüs şiiyle kanıtlanmıştır.¹⁸

¹⁶ Olivia Remie Constable, *To Live Like a Moor: Christian Perceptions of Muslim Identity in Medieval and Early Modern Spain*, ed. Robin Vose, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2018, 63-70, 75 vd.; José Manuel Escobar Camacho, "Herencia y decadencia de los baños árabes en la Córdoba cristiana", *Al-Mulk: anuario de estudios arabistas*, 17 (2019), 199 vd.

¹⁷ Kamal Raftani - Hassan Radoine, "The Architecture of the Hammams of Fez, Morocco", *Archnet-IJAR: International Journal of Architectural Research*, 2/3 (2008), 57 (56-68).

¹⁸ Viguera Molins, 22; Julio Navarro Palazón - Pedro Jiménez Castillo, "The Islamic Bath (hammam) in al-Andalus", 336; Constable, 71; Sebastián Gaspariño García, "Baños peligrosos: La violencia en los baños a través de las crónicas musulmanas", *Al-Mulk: anuario de estudios arabistas*, 17 (2019), 36 vd.

Diğer yandan, Endülüs edebiyatında hamamla ilgili şiirler altı temayı işlemektedir. Bunlar iç tasarım ve süslemelerin tasviri, hamam tefrişatı tasviri, hamam hizmetleri tasviri, hamamda insan manzaraları tasviri ve hicivleri, misafir davetleri ve eğlenceleri ile son olarak, oğlan çocuklarıyla yapılan gayrimeşru eğlencelerin tasvirleridir. Ancak şimdiye kadar Endülüs kaynaklarındaki verilere istinaden yapılmış olan araştırmalara müsteniden söylenebilir ki, bu tür gayrimeşru alışkanlıkları toplumun tamamına teşmil etmek doğru bir yaklaşım kabul edilemez. Çünkü genellikle mübalağalı medih ve zem ihtiva eden şiir kültürünün aksine bu tür eylemlerin resmi, yaygın ve yoğun yaşanmadığına dair farklı kaynaklarda yeterli delil bulunmamaktadır. Bu durumda bunun yalnızca en üst ve en alt toplumsal kesimlerde görüldüğünü, halkın kahir ekseriyetinin ise bu gayrimeşru fiillerden uzak durduğunu tahmin etmek, yerinde bir düşünce olacaktır.

Hamamın kullanımındaki diğer unsurlara göz atmak gerekirse, Gırmâta'da bir hamamın giriş kapısının üzerindeki kitâbesinde şu ibare yer alır: "Tanrı suyu insanlar arınsın diye yarattı. Yıkanmak hem sağlıklı hem de zevklidir ve tertemiz bir ruha sahip olmak isteyen herkesin de temiz bir vücudu olmalıdır." Daha evvel belirtildiği gibi Müslümanların temizlik, dinlenme ve çalışma anlayışıyla İberyâ'nın kurak iklimi birleşince Endülüs'te yeni İslami hamam kültürü zamanla oldukça yaygın bir hal almıştı. Hatta Müslümanlar yanında gayrimüslim Endülüslüler de hususi veya umumi hamamlarda yıkanma, arınma ve eğlenmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Ancak bu alışkanlıklar yalnızca erkeklere mahsus değildi. Bu imkândan hem erkekler hem de kadınlar yararlanabiliyordu. Bazı semtlerde az da olsa kadınlar ve erkekler için ayrı hamamlar olurdu. Ancak farklı hamam inşa etme imkânı olmayan yerlerde ve özellikle umumi hamamların kullanımında erkek-kadın ayrımı söz konusuydu. Yani aynı hamamı günün bir yarısında erkekler, diğer yarısında da kadınlar kullanırlardı. Hamamların bu cinsiyete dayalı ayrımı, bu mekânların genellikle gayrimeşru cinsel ilişki için potansiyel yerler olarak kullanılmasını önlemek amacıyla töre ve İslam hukuku tarafından gerekli görülmekteydi. Nitekim şehir kanunlarında, hamamların kadınlara tahsis edildiği vakitlerde, kadınlara bakmalarını veya onlara teklifte bulunmalarını önlemek amacıyla, erkeklerin hamamların girişlerinde dolaşmalarını yasaklanmıştı.

Diğer yandan hamam, özellikle kadınlar için yalnızca maddi ve ruhi bir temizlenme ortamı sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda beraberce yiyip-içip şarkı söyleyerek hoş vakit geçirilen bir tür eğlence mekânı gibi de işlev görüyordu. Hamamların bu işlevi sayesinde kadınlar, İslami prensiplerin toplumsal uygulamaları gereğince erkeklerden uzak ve erkeklere nispetle daha çok evlerinde yaşadıkları bir ortamda, hava değişimi ve komşularla eğlenerek rahatlama imkânına kavuşmuş oluyorlardı. Kısaca, nüfusun yaklaşık %98 gibi kahir ekseriyetini teşkil ettiği tahmin edilen halk tabakası için evlerde yıkanma imkânı, havas tabakasına nispetle oldukça kısıtlıydı. Bu nedenle hem temizlenme hem de komşularla eğlenme maksadıyla gidilen hamamda insanlar, sıcak suyun ve buharın, ayrıca insanlarla ünsiyetle gelen duygusal paylaşımın tesiriyle hem bedenlen hem de ruhen adeta küçük bir yeniden dirilme duygusu yaşarlar, bu yenilenmeden sonra yaşama arzusu tazelenmiş şekilde işlerine geri dönerlerdi. Sıcak buhar ve soğuk suyla yıkanma kadim tıpta hekimler tarafından tavsiye edildiğinden, birçok insan daha sağlıklı bir yaşam arayışı için hamamı ziyaret ederdi. Ancak çoğu hamamın bânisi,

binayı vakfetme maksadı olarak bedeni ve ruhi rahatlama ile günlük hijyen ve güzelleşmeyi ön planda tutuyordu.¹⁹

Hamamın işlevleri yanında, idaresi ve çalışanları hakkında da bilgi vermek gerekir. Hamam idaresi, fırın ve su işleri için rutin işçiler yanında, hem erkek hem de kadın müşteriler için berberler ve masörler (tellak ve natır) istihdam ediyordu. Berberlerin işi müşterilerin saçlarını yıkamak, tıraş etmek ve taramak iken; masör ve masözlerin görevi müşteriyi sabunlamak, yağlamak, cildi keselemek ve kozmetik ürünleri kullanarak masaj yapmaktı. Kozmetik ritüeller arasında kınanın saça, yüze, ellere, ayaklara ve tırnaklara uygulanması özellikle kadınlar için popüler bir hamam ritüeliydi.²⁰ Bir şehirdeki hamamların sayısı gelişme ve medeniyet göstergesi olabilirken, dağılımları buldukları mahalleler hakkında sosyal ve ekonomik bilgiler sağlayabilir. Dini ve ritüel düzeyde, ibadet öncesi hijyen ve arınma alanı olmanın yanı sıra, hamamlarda diğer ritüel faaliyetler de yer almaktadır. Elbette erkeklere de hitap eden ritüeller vardır, ancak bazı örnekler bakıldığında, hamamın kadınlara yönelik bir mekân olduğu ve yapılan ritüellerin çoğunun kadınlar için yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu gerçek, annenin çocuk sahibi olduktan sonra kendisini yenileyerek çocuğunu büyütme hazırladığı doğum sonrası ritüelde açıkça görülmektedir. Diğer örnekler ise, kadınların hamam sefaları sırasında oğulları için potansiyel eş teşkil eden kızları arama veya varsa gözlemeleme, ayrıca gelini evliliğe hazırlama mekânı olarak kullanılması âdetleridir. Bunun yanısıra hamam, kadınların muhtelif toplumsal baskı ve denetimden kurtulduğu ve birbirleriyle rahatça konuşabildikleri bir alandır. Aynı zamanda, istihdam edilebilecekleri ve profesyonel bir yaşam sürdürebilecekleri nadir yerlerden biridir.²¹

Kurtuba gibi büyük şehirlerin çevresinde, özellikle nehir kıyıları boyunca münye denilen ve bahçeli kır evlerinden müteşekkil yerleşimler mevcuttu. Buralarda şehir halkı için mükemmel rahatlama imkânları arasında hamam sefaları da meşhurdur. Edebiyatta kendine yer bulan hamam kültürü, özellikle şairlerin saray veya köşklere yaşadığı hamam sefalarında gelen ilhamla yazmış oldukları şiirlerinde tavsif edilir. Bu şiirlerde hamam, genellikle sağladığı sıhhat yanında, insan kalbine ferahlık ve neşe verici, hatta her tabakadan insanı aynı ortamda eşit kılıcı özellikleriyle övülmektedir.

Hamam tartışmasının yapı taşları olarak, Yunan filozofların tespit ettikleri dört klasik unsur olan ateş, su, hava ve toprak kullanılır. Klasik filozoflar ve bilgeler tarafından bunların insan vücudu da dâhil olmak üzere maddi dünyanın tüm maddi varlıklarının kurucu unsurları olduğuna ve bunlar arasındaki dengenin bedenlen ve zihnen sıhhatli olmak anlamına geldiğine inanılıyordu. Bu klasik tıp bilgisi Müslümanlar aracılığıyla korunmuş ancak, çoğu zaman Hint Ayurveda kültürleriyle de bütünleştirilmiştir. Bu dört unsur, kendi aralarındaki ilişki ve ayrıca kendi içlerindeki etkileşimleri dikkate alınarak dört kısımda incelenebilir. Bunlar sıhhat, beden, arınma ve dindarlıktır. Bu dört unsur teorisi, Hipokrat'ın (ö. MÖ. 370) ve daha sonra Roma İmparatorluğu'ndaki Yunan hekimisi Galen'in (ö. MÖ. 210) yazılarından gelir. Bu teori, mikro kozmosların makro kozmosu yansıttığı birlik (tevhid) ilkesine dayanır. Evren, birbirleriyle etkileşen unsurlardan oluşur: ateş, hava, su ve toprak. İnsanlar da dâhil olmak üzere yeryüzündeki tüm maddeler, bir denge ve uyum birliğini sağlamak için bu unsurlara göre ısı, soğuk, nemlilik ve kuruluk

¹⁹ Constable, 71-73; Muhammed Yusuf Benât, "Vasfî'l-hammâmât fi şî'ri'l-Endelüsî, dirâse mevdu'iyye", *IUGJHR: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye li'l-buhûsi'l-insâniyye*, 2/23 (2015), 59 vd.

²⁰ Muhammed b. Abdülmü'min el-Himyârî (ö.727/1327), *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberî'l-aktâr*, nşr. İhsan Abbâs, Mektebetü'lübnan, Beyrut 1984, 283, 295, 317, 342, 395, 457, 616; krş. E. Şekib Arslan, *el-Hulelü's-sümdüsiyye fi'ahbâr ve'l-âsâri'l-Endelüsiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kâhire 1936-39, I, 296 vd.; Le Bon, 300; P. Khuri Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi, İstanbul 1989, III, 828-830; Frederick B. Artz, *Orta Çağların Tini*

200-1500, çev. Aziz Yardımlı, idea, İstanbul 1996, 143; Jose F. Arenas, *Mozarabic Architecture*, N.York Graphic Society Ltd., New York 1972, 38 vd.; Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Akçağ, Ankara 1997, 194 vd.; Constable, 73-75.

²¹ Glaire D. Anderson, "Villa (Munya) Architecture in Umayyad Córdoba: Preliminary Considerations", *Revisiting Al-Andalus/Perspectives on the Material Culture of Islamic Iberia and Beyond*, ed. Glaire D. Anderson – Mariam Rosser-Owen, Brill, Leiden 2007, 55 (53-79).

niteliklerine sahiptir. Bu teori III/IX. yüzyılda Arapçaya çevrildi ve Endülüs dâhil İslam yurdunun tüm büyük şehir merkezleri aracılığıyla yeni tıp uygulamaları ve düşüncesini şekillendirdi. Bu nedenle bu sıcak ve soğuk model Endülüs'teki hastalık anlayışlarının ve tedavilerinin temelini oluştururdu.²²

Hamamlarda el-eşnân veya el-gassûl olarak adlandırılan sabun kullanılırdı. Toz halinde olan sabun ile el, ağız ve vücut temizliği yapılırdı. Ana maddesi zenginler için misk ve kâfur, fakirler için ise nohut olan sabun tarifleri; imkân ölçüsünde sedir ağacının yemişi, kurutulmuş karasal zahter bitkisi, gül yaprağı, kurutulmuş limon yaprağı, tatlı üzüm ve sandal otu gibi muhtelif itriyât katkılarıyla imal edilmekteydi. İslam dünyasının geri kalanında olduğu gibi Endülüs'te de parfümlerin (itriyât) önemli bir yeri vardı. Parfüm (itr) genel olarak tüm sosyal sınıflarda hem erkekler hem de kadınlar tarafından sıkça kullanılıyordu. Zamanla parfüm, hamamda yıkanma sonrası sunulan estetik bakım bağlamında mühim bir unsura dönüştü. Doğal olarak kadınlar hem ev temizliği hem de kişisel bakım ve güzellik için yapılması gereken şeylere daha da önem verirdiler. Bunun için kendilerine yeterli zaman ayırmaya dikkat ederlerdi. Bu meyanda yıkamadan sonra saçlarına krem sürerek özel bakım yaparlardı ve muhtelif çiçek yağlarından damıtılmış parfümleri kullanırlardı. Bu nedenle Endülüs'te aromalı sabunların yanı sıra hem masaj için vücut yağları ve merhemlerinin kullanımı hem ağda yapımı hem de erkek ve kadınların saçlarını kınayla boyaması yaygın birer alışkanlıktı. Ayrıca kadınlar, ellerine ve ayaklarına kına yakmak dışında gözlerine de antinomial sülfür (kuhl, sürme) çekerlerdi. Tüm bunlara ek olarak gülsuyu, safran parfümü, misk, ufalanmış doğal kehribar, kara kehribar vb. kişisel ve oda türü parfüm çeşitlerinin kullanımı da yaygındı. Bu nedenle talebi karşılamak için Endülüs eczanelerinde ilaç (devvâ') yanında parfüm de imal edilirdi. Mesela idarecilerle özel ilaç ve parfümler hazırlayan hekimlerin çalıştığı Medinetüzzehrâ külliyesinin *Hızânetü'l-edviye* dairesi, bu alanda öncü bir müesseseydi.²³

Hamamlarda olduğu gibi sarayların, konakların ve genel olarak evlerin de parfümlü mumlar veya buhur yakılmak suretiyle yaşanılan güzel kokulu medeni mekânlara dönüştürülmesi sağlanırdı. Evlerde ve hamamlarda sık kullanılan parfüm çeşitlerini zikretmek gerekirse, bunlar daha çok menekşe, gül, portakal çiçeği, limon çiçeği, yasemin çiçeği, sandal ağacı, nergis ve narçiçeği gibi birçok çiçeğin yağlarından elde edilen esanslardı. Tabi misk ve siyah kehribarı da ilave etmek gerekir. Sonuçta hamam bir açıdan temizlik kültürünün tam merkezinde yer alırken, aynı temizlik anlayışının bir uzantısı da itriyât ya da parfümeri ürünlerinin kullanımı olmaktadır. Çünkü güzel kokular sürünerek hem gün boyu bedende hasıl olabilecek kötü ter kokusunun bastırılması hem de etrafa güzel koku saçarak insanların ferahlatılması sağlanırdı. Ayrıca, kişi bu davranışıyla aynı zamanda diğer insanlara karşı duyduğu saygıyı da ifade ediyor sayılırdı.

Temizlik geleneği açısından bakıldığında, Müslümanların gelişinden evvel İspanya'da kesintiye maruz kalmış bir medeni hayat söz konusuydu. Medeniyetlerin sürekliliğini sağlayan kültürel mirasta bir

kopuş ve bu kopuşun savurduğu topluluklar, Endülüs'te İslami hayatın tesisi sayesinde, yeniden kadim değerlerle tanışma ve onları yaşama imkânına kavuşmuştu. Bunun delillerini, dini hamasetle şekillenen ve askeri seferlerle götürülen mülkiyet mücadelesi olan reconquista hareketine rağmen, İslami yaşantının tesiri ve zimmi hukukunun uygulanması sayesinde ortaya çıkan toplum formunda birlikte yaşama kültürü olan convivencia olgusunda gözlemek mümkündür. Nitekim Hristiyanların eline geçen Müslüman şehirlerinde kalan müdeccenler, hatta Hristiyanlar ve Yahudiler, Katolikliğin temizlenmeye inancının topluma dayatıldığı bir ortamda hâlâ eskinin Endülüs'lü alışkanlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunun göstergeleri, her türlü resmi ve toplumsal baskıya rağmen yaşatılan kendi dini âdetleri ve dili yanında, yüksek duvarlı ev hayatı ve hamamlardır.²⁴

Endülüs şehirlerinin Hristiyan güçlerin eline geçmesinin ardından, İspanya krallıkları oralarda kalan Müslümanları (müdeccenler) zorla Hristiyanlaştırmak için düzenli baskı politikası uygulamışlardır. Engizisyon Mahkemesi üyelerinin de desteğiyle, Müslüman bir kimsenin İslami yaşantısını sürdürüp sürdürmediği takip edilirdi. Bu amaçla onun hamama gidip gitmediğine ve evinde bir Müslüman gibi sıkça yıkanıp yıkanmadığına bakılırdı. Özellikle müdeccenler ve moriskolar, devletin şiddetli baskı politikalarına rağmen birçok dini ve kültürel değerlerini muhafaza etmişler, bunu yaparken de Hristiyan uygarlığına ait her şeyi reddetmişlerdir. Ancak bu sebeple çoğu kendi vatanından sürgün edilmiştir. Ülkede kalanlar ise Hristiyan yaşam tarzını kabule zorlanarak ıstıraplı ve gittikçe karan bir hayata mahkûm edilmişlerdir.

Sonuç olarak, bugün İspanya ve Portekiz'de, bilinçli ya da doğal bütün tahribata rağmen Endülüs asırlarından bugüne ulaşabilen hamamlar mevcuttur. Bunlar genellikle ya bir saray külliyesi (el-kasr/alcazar ve medîne) içinde ya bir câmi ya da mescit veya medresenin yanında ya da çeşitli sūr, kale ve kale kalıntıları arasında bulunmaktadır. Çünkü bu yapılar sonradan Hristiyan egemen sınıf tarafından da kullanılmışlardır. Saray ve el-kasr (alcazar) hamamlarına ilaveten Granada (Aljibe San Miguel Baños Árabes, Baños árabes de Ferreira, Baño Público de La Alhambra), Rûnde (Ronda, Baños Árabes), Kurtuba (Baños Árabes de Santa María)²⁵, Mecrît/Macrît (Madrid, Hammam Al Ándalus Madrid), Mâlaka (Malaga, Hammam Al Ándalus Málaga), Ceyyan (Jaen, Baños Árabes de Jaén), İşbiliye (Medina Aljarafe Baños Árabes), Belensiye (Baños del Amirante, Banys de l'Almirall), Mürsiye (Murcia, Baños Árabes de Murcia), Sarakusta (Zaragoza, Palacio de la Aljaferia), Tuleytula (Baño de la Cava) ve Cebelitârik (Gibraltar, Los baños árabes) örneklerinde olduğu gibi, bugün bu umumi hamamların bazıları, modern hayatın içerisinde otantik ve egzotik bir deneyim mekânı olarak işletilmektedirler.²⁶

Sonuç

Bu makalede, Endülüs hamamlarının şehir dokusundaki yeri ve toplumsal işlevleri üzerine yeni bilgi ve yorumlar sunulmuştur. Kısaca insani ihtiyaçlara cevap veren bir yapı türü olarak hamam,

Bunların bazıları son yıllarda restore edilerek işletmeye dönüştürülmüş durumdadır. Santa Maria Hamamı da bunlardan birisidir. IV/X. Yüzyıl Emevî devri eseridir. Bugün Kurtuba'da bu hamamdan başkaları da vardır. Mesela Hammam Al Ándalus (C/ Corregidor Luis de la Cerda, 51 Córdoba, 14003).

²⁶ Ayrıca bugünkü Andalucía Bölgesi ve İspanya'nın tamamında, farklı şirketler tarafından restore edilerek işletilen onlarca Endülüs hamamı mevcuttur. Mesela Aladinia adlı şirket onlarcasını işletmektedir (aladinia.com). İspanya'nın muhtelif kentlerindeki hamamları tanıtan şu sayfalarla bakılabilir: Su Vakfı, fundacionaquae.org; "Baños árabes en Andalucía" aramasıyla www.juntadeandalucia.es; www.viator.com; banosarabes.es, hammamalandalus.com (14.05.2022).

²² Ebû'l-Hasan Ali b. Bessâm eş-Şenterîni (ö.542/1147), *ez-Zahîra fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, thk. İhsân Abbâs, Dârü's-sekâfe, Beyrut 1997, I, 395; Roxanne R. Brame, *The Traditional Hammam Bathhouse from Morocco to France: The Body, Purity, and Perception*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Washington, 2018, 92-93; Julio Navarro Palazón - Pedro Jiménez Castillo, "The Islamic Bath (hammam) in al-Andalus", 342.

²³ Expiración García Sánchez, "Parfums d'al-Andalus", *Une histoire mondiale du parfum: des origines à nos jours*, ed. Marie-Cristine Grasse, Paris 2007, 116-119; Caroline Fournier, *Les bains d'al-Andalus, viiie-xve siècle*, Presses universitaires de Rennes, Rennes 2016, 46 vd.

²⁴ Lane-Pool, 199, 120, 165.

²⁵ Endülüs devirlerinde yüzlerce hamamla güzelleşen Kurtuba'da, bugün o devirlerden kalan birkaç kırıntı arasında birkaç hamam da bulunmaktadır.

çağdaş mimari projelere ilham verebilecek birçok sürdürülebilirlik dersi içermektedir.

Görüldüğü gibi hamamlar bir anlamda birlikte yaşamın temel insani prensiplerinin hem üreticisi hem de uygulayıcısı rolündeki kurumlardan birisidir. Bu rolünü yerine getirirken ise muhtelif ritüellere sahne olmaktadır. Bunlar arasında törensel temizlik veya arınma başta olmak üzere, komşularla muhabbet, halk hekimliği ve benzeri uygulamalar sayesinde kültürel sürekliliğin sağlanması gibi unsurlar sayılabilir. Şehir hayatı ve iktisadi yapı bakımından mühim yerler olan hamamlar, edebiyat içinde özellikle şiirde kendine yer bulmuştur.

Hamamlar hem mimari hem giyim-kuşam kültürü hem de sosyal tabakalaşmanın tezahür ettiği ve havas-avam ilişkisinin ortaya konduğu yerler olması açısından da ilgi çekici mekânlardır. Bütün bu nitelik ve işlevleriyle hamam, Endülüs'te Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki kültürel paylaşımın da mühim araçlarından birisi olmuştur.

A. KAYNAKLAR

- İbn Abdülhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân (ö. 257/870), *Fütühu Mısr ve'l-Mağrib*, nşr. Muhammed el-Huceyrî, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Beyrut 1415/1994.
- İbn Bessâm Şenterîni, Ebû'l-Hasan Ali (ö.542/1147), *ez-Zahîra fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, thk. İhsân Abbâs, I, Dâru's-sekâfe, Beyrut 1997.
- Şerîf el-İdrîsî, Muhammed b. Abdullah Hammûdî (493/1100-548/1154), *Nüzhetu'l-müştak fî İhtirâkı'l-âfâk*, I, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989.
- İzzüddîn İbn Şeddâd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. İbrâhîm el-Ensârî el-Halebî (ö. 684/1285), *el-a'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, <https://shamela.ws/book/11786/921#p1>
- İbn İzârî el-Merrâküşî, Ahmed b. Muhammed (ö.695/1295), *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, III, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Tunus 2013.
- Himyerî, Muhammed b. Abdülmü'min (ö.727/1327), *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, nşr. İhsan Abbâs, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1984.
- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdilâh Zül-Vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd el-Endelüsî (713-776/1313-1374), *A'mâlü'l-A'lâm fimen büyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm ve mâ yecürru zâlike min sücûni'l-kelem*, tahkik: Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2003.
- Ebû Zer el-Halebî, Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed (ö. 884/1480), *Künûzü'z-zeheb fî târihi Haleb*, <https://shamela.ws/book/11786/921#p1>
- Makkarî, Ebu'l-Abbâs Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed et-Tilemsânî (ö. 1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb ve zikri vezîrihâ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb*, thk. Yûsuf M. el-Bukâî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.

B. TETKİK ESERLER

- Abdülhalîm, Receb M., *el-'Alâkât beyne'l-Endelüsü'l-İslamiyye ve İsbânyâ Nasrâniyye fî asri Benî Ümeyye ve Mülûki't-tavâif*, Dâru'l-Kütübî'l-İslamiyye, Kâhire (ty).
- Anderson, Glaire D., "Villa (Munya) Architecture in Umayyad Córdoba: Preliminary Considerations", *Revisiting Al-Andalus/Perspectives on the Material Culture of Islamic Iberia and Beyond*, ed. Glaire D. Anderson – Mariam Rosser-Owen, Brill, Leiden 2007, s. 53-79.
- Aparicio Sánchez, Laura - Rafael Clapés Salmoral ve Manuel Cobo Aguilera, "Los Baños en los Arrabales Cordobeses", *Al-Mulk: anuario de estudios arabistas*, 17 (2019), s. 157-198.
- Arenas, Jose F., *Mozarabic Architecture*, N.York Graphic Society Ltd., New York 1972.
- Arslan, E. Şekib, *el-Hulelü's-sündüsüyye fî'-ahbâr ve'l-âsârî'l-Endelüsüyye*, I-III, Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, Kâhire 1936-39.
- Artz, Frederick B., *Orta Çağların Tini 200-1500*, çev. Aziz Yardımlı, idea, İstanbul 1996.
- Benât, Muhammed Yusuf, "Vasfû'l-hammâmât fi's-şî'ri'l-Endelüsî, dirâse mevdüyye", *IUGJHR: Mecelletü'l-Câmtati'l-İslâmiyye li'l-buhûsi'l-insâniyye*, 2/23 (2015), s. 59-83.
- Blanck, Horst, *Eski Yunan ve Roma'da Yaşam*, çev. İslam Tanrıktut, Arion Yayınevi, İstanbul 1999.
- Brame, Roxanne R., *The Traditional Hammam Bathhouse from Morocco to France: The Body, Purity, and Perception*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Washington, 2018.
- Britannica, "Central Asia", *Encyclopedia Britannica*, britannica.com/place/Central-Asia (08.05.2022).
- Burckhardt, Titus, *Art of Islam, Language and Meaning*, World Wisdom, Inc., Bloomington 2009.
- Burckhardt, Titus, *La civilización Hispano-Árabe*, trns. Alisa Jaffa, Alianza Editorial, Madrid 2008.
- Cherif-Seffadj, Nabila, "Medieval and Ottoman Hammams of Algeria: Elements for a Historical Study of Baths Architecture in North Africa", *Archnet-IJAR*, 3/1 (Mart 2009), s. 157-170.
- Constable, Olivia Remie, *To Live Like a Moor: Christian Perceptions of Muslim Identity in Medieval and Early Modern Spain*, ed. Robin Vose, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2018.
- Crow, J. A., *Spain: The Root and the Flower: An Interpretation of Spain and the Spanish People*, California 1985.
- Çağrıncı, Mustafa, "Temizlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/temizlik> (23.04.2022).
- Çam, Nusret, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Akçağ, Ankara 1997.

- Dani, Ahmad Hasan - Masson, V.M., *History of Civilizations of Central Asia*, I-III, UNESCO Publishing, Paris 1992-1994-1996, <https://unesdoc.unesco.org> (08.05.2022).
- Darke, Diana, *Stealing from the Saracens: How Islamic Architecture Shaped Europe*, C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd., London 2020.
- Deighton, Hilary J., *Eski Roma Yaşantısında Bir Gün*, çev. Hande Kökten Ersoy, Homer Kitabevi, İstanbul 2016.
- Demirarslan, Deniz, "Bizans Uygarlığı'nda Günlük Yaşam, Mekân ve Mobilya", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 6/32 (2019), s. 22-41.
- Dilek, Ayşegül Melis, *Bizans İmparatorluğu'nda Yemek ve Mutfak Kültürü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2017.
- Erdemir, Hatice P., "Hellen ve Roma Toplumlarında Tuvalet ve Temizlik", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, II/2, 103-122.
- Ertuğrul, Alidost, "Hamam Yapıları ve Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/13 (2009), s. 241-266.
- Escobar Camacho, José Manuel, "Herencia y decadencia de los baños árabes en la Córdoba cristiana", *Al-Mulk: anuario de estudios arabistas*, 17 (2019), s. 199-221.
- Eski Hamam, Eski Tas*, ed. Mine Haydaroglu - Nihat Tekdemir, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- Eyice, Semavi, vd., "Hamam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam#1> (22.04.2022).
- Caroline Fournier, *Les bains d'al-Andalus, viiie-xve siècle*, Presses universitaires de Rennes, Rennes 2016.
- Frochoso Sánchez, Rafael, "Los baños árabes en la Córdoba islámica", *Al-Mulk: anuario de estudios arabistas*, 17 (2019), s. 55-74.
- García Sánchez, Expiración, "Parfums d'al-Andalus", *Une histoire mondiale du parfum: des origines à nos jours*, ed. Marie-Cristine Grasse, Paris 2007, s. 116-119.
- Gaspariño García, Sebastián, "Baños peligrosos: La violencia en los baños a través de las crónicas musulmanas", *Al-Mulk: anuario de estudios arabistas*, 17 (2019), s. 31-54.
- Geç, Özlem, "Orta Çağ Avrupası'nda Banyo ve Temizlik Kültürü", *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/ortacagdatemizlik1/> (22 Nisan 2022).
- Gomez, E.G., *eş-Şi'ru'l-Endelüsî*, çev. Hüseyin Mûnis, Kâhire 1956.
- Guichard, Pierre, *De la Expansion Arabe a la Reconquista: Esplendor y Fragilidad de al-Andalus*, Fundación El Legado Andalusi, 2000.
- Günay, Hacı Mehmet, vd., "Su", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/su#1> (23.04.2022).
- Hallâk, Hasan Ali, *el-Alâkâtü'l-hadâriyye beyne's-şark ve'l-garb fi'l-usûri'l-vüstâ: el-Endelüs-Sikilliye-eş-Şâm*, Daru'l-Câmiyye, Beyrut 1986.
- Hita Ruiz, José Manuel - Fernando Villada Paredes, "Apuntes sobre la Ceuta medieval: el baño de la plaza de la paz, su contexto histórico y la arqueología islámica de Ceuta", *Contenidos de nuestro patrimonio histórico*, Ceuta 2006, s. 47-66.
- Hitti, P. Khuri, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, III, Boğaziçi, İstanbul 1989.
- Lane-Pool, Stanley, *Kıssatü'l-Arab fi İsbânyâ*, çev. Ali el-Cârim, Kâhire 1957.
- Le Bon, Gustav, *Hadâratü'l-Arab*, çev. M. Âdil Züaytir, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kâhire 1948.
- López Osorio, José Manuel, "El análisis estratigráfico del baño árabe de Churriana de la Vega (Granada): síntesis del conocimiento como base del proyecto de restauración", *Arqueología de la Arquitectura*, 5 (enero-diciembre 2008), s. 187-206.
- López Padilla, Juan A. - José L. Menéndez Fueyo, "Ciudad y agua en el Elche medieval: el baño islámico del convento de Santa Lucía", *Agua y Territorio*, Villena 1997, s. 241-257.
- Malpica Cuello, Antonio, "La vida urbana en al-Andalus y su papel en la estructura del poblamiento y en la organización social", *Imago Temporis. Medium Aevum*, 4 (2010), s. 401-420.
- Martínez Pino, Joaquín, "Los baños árabes de Murcia, un bien cultural bajo la piqueta del progreso", *Biblio 3W: Revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales*, Universidad de Barcelona, 19/1085 (2014), s. 742-798.
- Mazzoli-Guintard, Christine, "De Muhammad I a Alfonso I, las transformaciones urbanísticas de Calatayud: dinámicas urbanas entre evidencias e incógnitas", *Anales, Anuario del Centro de la UNED de Calatayud*, XXVI (2020), s. 1-32.
- Mazzoli-Guintard, Christine, "La gestión de las ciudades en al-Andalus", *A 1300 años de la conquista de al-Andalus (711-2011): historia, cultura y legado del Islam en la Península Ibérica*, ed. Diego Melo Carrasco - Francisco Vidal Castro, Centro Mohammed VI para el Diálogo de Civilizaciones, Coquimbo 2012, s. 199-214.

- Molina, Liborio Ruiz, "El hamman de Los Torrejones (Yecla). Trabajos arqueológicos en un complejo termal de época almohade (campañas de 2008-2011)", *VERDOLAY: Revista del Museo Arqueológico de Murcia*, 13 (2011), s. 157-170.
- Navarro Palazón, Julio - Jiménez Castillo, Pedro, "El agua en la ciudad andalusí", *Actas del II Coloquio Internacional Irrigación, Energía y Abastecimiento de Agua: La cultura del agua en el arco mediterráneo*, Alcalá de Guadaíra: Ayuntamiento de Alcalá de Guadaíra (2010), s. 147-254.
- Navarro Palazón, Julio - Jiménez Castillo, Pedro, "The Islamic Bath (hammam) in al-Andalus: A Survey of its Morphological and Urban Aspects", *De Al-Andalus a Tetuan: Actas del Homenaje al profesor Mhammad M. Benaboud*, ed. Mhammad M. Benaboud, Dâru'l-Halîci'l-Arabî, Tetuan 2013, s. 335-445.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı/Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Núñez Muley, Francisco, *Memorial en defensa de las costumbres moriscas*, Linkgua, Barcelona 2014.
- Orihuela, Antonio - José Manuel López-Osorio, "El baño andalusí del Nogal o Bañuelo (ḥammām al-Ŷawza) en Granada: análisis crítico de un siglo de restauraciones (1919-2018)", *Informes de la Construcción*, 73(562): e388. <https://doi.org/10.3989/ic.78545>.
- Öğüt, Salim, "Tahâret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taharet> (23.04.2022).
- Önge, M. Yılmaz, *Anadolu'da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.
- Parejo, Juan, "Unos baños árabes únicos a los pies de la Giralda", *Diario de Sevilla*, 21 Şubat 2021, www.diariodesevilla.es (07.05.2022).
- Raftani, Kamal - Hassan Radoine, "The Architecture of the Hammāms of Fez, Morocco", *Archnet-IJAR: International Journal of Architectural Research*, 2/3 (2008), s. 56-68.
- Sarmento, J. - Z. Kazemi, "Hammams and the contemporary city: the case of Isfahan, Iran", *International Journal of Heritage Studies*, iFirst article, 2012, s. 1-19.
- Sevimli, Şükran, *Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana 2005.
- Sezen, Gülşah, "Batılı Seyyahların İzleniminden Hamamlar", *Türkiyat Mecmuası*, 31/1 (2021), 301-322.
- Şahin, Hanifi, "Câmiu't-Tevârih'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *bilig*, 73 (Bahar2015), 207-230.
- Şener, Mehmet, "Gusül", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gusul> (22.04.2022).
- Şeyban, Lütfi, *Endülüs*, Albaraka Yayınları, İstanbul 2014.
- Ürük, Zerrin Funda, "Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/28 (Temmuz 2016), s. 185-209.
- Vallejo Triano, Antonio, "Los usos del agua en el Alcázar de Madinat al-Zahra", *Patrimonio histórico hidráulico de la cuenca del Guadalquivir*, Madrid: Ministerio de Medio Ambiente, 2002, s. 278-305.
- Viguera Molins, María Jesús, "Orígenes del ḥammām ('baño árabe') significado y funciones", *Al-Mulk: anuario de estudios arabistas*, 17 (2019), s. 15-30.
- Yegül, Fikret K. "Anadolu'da Hamam Kültürünün Evrimi", *Z Dergisi*, 2 (Güz 2017), s. 163-5 (162-169).
- Zayas, Rodrigo de, "Endülüs'te Yüzbinlerce Müslüman Katledildi", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara 1996, s. 109-114.

EXTENDED ABSTRACT

Despite its importance in the entire Islamic world, as well as in the Maghreb (North Africa) and Al-Andalus as a living tradition since Roman times, Andalusian sources mention the hamam almost only in poems. The new researches on this subject are mostly based on the data of medieval excavations and researches. The Andalusians, who lived in a warm climate and an agricultural society in general in their geography, built baths/hamams as a means of purification both physically and spiritually. Moreover, what happened in the baths and the social functions of these places had an important place in the social life of Al-Andalus. This study deals with what it means to be clean both materially and spiritually within the bath culture or tradition in Al-Andalus. The religious, psychological, spiritual and social effects of participation in the bath tradition, in other words, the effects and functions of the bath on the individual and society, are shown on the basis of historical records as well as the findings obtained through archaeological or medieval excavations. As a result, it is hoped that this study will contribute to the knowledge in the field of cleaning, relaxation, entertainment and healing concepts, which are a part of daily life in Al-Andalus. Baths in Al-Andalus became one of the main indicators of living together with Christians and Jews under Muslim rule. As a matter of fact, people of all races or cultures could have a good time together in the baths. Therefore, while performing this unifying or cohesive role, the baths not only witness various rituals but also contribute to the continuity of social culture. Among these contributions are ritual cleansing or purification, conversation with neighbors, folk medicine and similar practices. Baths, which are important places in terms of city life and economic structure, found their place in literature, especially in poetry. Baths are also interesting places in terms of being places where architecture, clothing culture and social stratification are manifested and the relationship between the air and the commons is revealed. With all these qualities and functions, the hamam has become one of the important means of cultural sharing between Muslims and non-Muslims in Al-Andalus. While the number of baths in a city can be an indicator of development and civilization, their distribution can provide social and economic information about the neighborhoods in which they are located. At the religious and ritual level, in addition to being a pre-worship hygiene and purification area, other ritual activities are also included in the baths. Of course, there are rituals that appeal to men as well, but when we look at some examples, it is understood that the bath is a place for women and that most of the rituals are performed for women. This fact is evident in the postpartum ritual, in which the mother prepares to raise her child by renewing herself after having a child. Other examples are the women's custom of searching or observing potential wives for their sons during their bath time, and also using them as a place to prepare the bride for marriage. In addition, the hamam is an area where women are freed from various social pressure and control and where they can talk to each other comfortably. It is also one of the rare places where they can be employed and lead a professional life. Around big cities such as Cordoba, especially along the river banks, there were settlements called *ünye*, consisting of country houses with gardens. Among the excellent relaxation opportunities for the people of the city here, the hamam pleasures were also famous. Today, in Spain and Portugal, there are baths that have survived from the Andalusian centuries despite all the deliberate or natural destruction.